

Moralni razvoj djece

Petrović, Marijana

Undergraduate thesis / Završni rad

2011

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:893407>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-10**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij psihologije

Marijana Petrović

Moralni razvoj djece

Završni rad

Mentor: prof.dr.sc. Mirjana Duran

Osijek, 2011.

SAŽETAK

Moralni razvoj djece predstavlja važno područje istraživanja u dječjoj i razvojnoj psihologiji. Odnosi se na proces promjena u načelima i shvaćanjima o tome što je dobro, pravedno i dopušteno, a što nije, razvoj moralnih standarda i normi, njihovo prihvaćanje i internalizaciju. Postoje različita teorijska stajališta o činiteljima moralnog razvoja te o mehanizmima i sadržajima koji su u moralni razvoj uključeni. Tri najznačajnija stajališta, odnosno teorijska pristupa u proučavanju moralnosti djece su psihoanalitički, kognitivno-razvojni i bihevioristički. Svaki od tih pristupa na svojstven način, služeći se različitim konceptima objašnjava isti fenomen; moralni razvoj djece. Prema psihoanalitičkom pristupu razvoj morala odvija se povezano s promjenama stadija u psihoseksualnom razvoju za razliku od biheviorističkog koji smatra da se moralni razvoj zasniva na procesima socijalnog učenja kao što su učenje u interakciji, opažanje drugih i učenje po modelu. Danas je najviše prihvaćen kognitivno-razvojni pristup, koji je popularnost stekao ponajviše zahvaljujući pionirskim istraživanjima Jeana Piageta, a zatim Lawrencea Kohlberga. Ovaj pristup stavlja težište na razvoj moralnog rasuđivanja, te smatra da je moralni razvoj neposredno povezan s kognitivnim razvojem i stoga ovisi o maturaciji. Pitanja morala vrlo su složena, a činitelji koji utječu na moralno ponašanje pojedinca su brojni, te je moralno rasuđivanje samo jedan od njih. Utjecaji obitelji, vršnjaka i obrazovanja se uglavnom navode kao značajni za moralni razvoj djece te su kao takvi najviše privlačili pažnju istraživača u dosadašnjim istraživanjima.

Ključne riječi: moralni razvoj, moralno rasuđivanje, kognitivno-razvojni pristup, Jean Piaget, Lawrence Kohlberg

SADRŽAJ

1. UVOD	3
2. POJAM MORALNOSTI.....	4
3. TEORIJSKI PRISTUPI PROUČAVANJA MORALNOG RAZVOJA	5
3.1. PSIHOANALITIČKA TEORIJA	6
3.2. TEORIJA SOCIJALNOG UČENJA.....	6
3.3. MOTIVACIJSKO-RAZVOJNI PRISTUP	7
4. KOGNITIVNO-RAZVOJNE TEORIJE.....	8
4.1. TEORIJA JEANA PIAGETA	9
4.1.1. PROVJERE PIAGETOVE TEORIJE.....	12
4.2. TEORIJA LAWRENCEA KOHLBERGA.....	12
4.3. TURILOV MODEL	16
4.4. TEORIJA CAROL GILLIGAN.....	18
5. OKOLINSKI UTJECAJI NA MORALNO RASUĐIVANJE.....	18
5.1. ODGOJNI POSTUPCI RODITELJA	18
5.2. VRŠNJACI.....	19
5.3. OBRAZOVANJE.....	20
6. POVEZANOST EMPATIJE, MORALNOG RASUĐIVANJA I PROSOCIJALNOG PONAŠANJA.....	22

1. UVOD

Djetinjstvo je razdoblje u razvoju čovjeka koje počinje završetkom dojenačke dobi (krajem prve godine života) i traje do puberteta. U razmatranju kognitivnog, emocionalnog, socijalnog i moralnog razvoja djece uobičajeno je cijelo to razdoblje podijeliti u tri dijela: rano (do kraja treće godine), srednje (do polaska u školu) i kasno djetinjstvo (do početka puberteta). Ovo je razdoblje brzog razvoja i velikih promjena (Krizmanić, 2005). Smatra se kako je najveći izazov djetinjstva shvatiti kako svijet funkcionira, odnosno naučiti "pravila igre" (Vasta, Heith i Miller, 1998). Djeca u razdoblju djetinjstva prolaze kroz dramatične tjelesne, socijalne i kognitivne promjene koje im omogućavaju razvoj velikog broja motoričkih, perceptivnih i intelektualnih sposobnosti. Razvoj mišljenja, jezika, pismenosti, uspostavljanje odnosa s vršnjacima, razumijevanje samog sebe i društva samo su neke od promjena do kojih dolazi u ovom, za svaku osobu vrlo značajnom, razdoblju. Također jedna od važnih promjena koja nastupa u razdoblju djetinjstva jest razvoj sposobnosti razlikovanja dobrog i lošeg, ispravnog i pogrešnog odnosno svladavanje društvenih pravila koja na poseban način određuju i propisuju moralno ponašanje. Zahvaljujući ubrzanom razvoju psihologije u 20. stoljeću i pojavi novih metoda istraživanja, proučavanje moralnog razvoja djece postalo je jedno od značajnih područja u domeni razvojne i dječje psihologije. Danas se suvremena istraživanja moralnog razvoja djece mogu svrstati u dvije skupine; istraživanja moralnog ponašanja koja nastoje objasniti dječje postupke i istraživanja moralnog rasuđivanja koja pak nastoje proučiti i objasniti način dječjeg razmišljanja o vlastitim i tuđim postupcima (Vasta, Heith i Miller, 1998). U ovom radu težište će biti postavljeno više na istraživanja moralnog rasuđivanja no i bitni aspekti moralnog ponašanja relevantni za temu će svakako biti zastupljeni u daljnjim poglavljima. Poglavlja koja slijede započet će razmatranjem osnovnih pojmova vezanih uz moral i moralno ponašanje te će potom uslijediti prikaz najvažnijih psiholoških pristupa u proučavanju moralnog razvoja djece, kao i pregled značajnijih teorija među kojima se po svojoj važnosti za ovo područje posebice ističu teorije Jeana Piageta i Lawrencea Kohlberga. Također će se obratiti pažnja na važne okolinske utjecaje moralnog razvoja djece, od kojih su svakako najznačajniji obitelj, vršnjaci i škola. Na koncu će se obraditi i povezanost empatije i moralnog rasuđivanja u odnosu na prosocijalno ponašanje.

2. POJAM MORALNOSTI

Pojam moral (lat. mos, moris-običaj, pravilo, zakon) se odnosi na jedan od načina reguliranja međuljudskih odnosa, kao sustav društvenih normi, pravila i načela o ponašanju čovjeka. Moral je skup načela i shvaćanja pravila, običaja i društvenih normi u određenom društvu ili u jednom njegovom dijelu o tome što je dobro, a što zlo, što je valjano i dopušteno, a što nije (Kljajić, 2005). Pri tome se dobre namjere i postupci pozitivno vrednuju, odobravaju, preporučuju ili nagrađuju, a loše sprječavaju, osuđuju, zabranjuju. Pomoću moralnih pravila štiti se dobrobit pojedinaca i osigurava ostvarenje ljudskih prava (Vasta, Heith i Miller, 1998). Tijekom svakog životnog razdoblja a posebice djetinjstva dolazi do procesa promjena u načelima i shvaćanjima o tome što je dobro, pravedno i dopušteno, a što nije, odnosno usporedno sa kognitivnim, socijalnim i tjelesnim razvojem odvija se i moralni. Može se reći da se tijekom moralnog razvoja formiraju moralni standardi i norme (moralna svijest), te se isti prihvaćaju i internaliziraju. Moralna svijest se sastoji od tri komponente, kognitivne, emocionalne i konativne. Kognitivnu komponentu moralne svijesti čine znanja o moralnim principima i načinu primjenjivanja moralnih postupaka. Emocionalnu komponentu čine osjećaji u svezi s postupcima koje ocjenjujemo moralnima ili nemoralnima, a konativnom komponentom moralne svijesti smatra se spremnost za djelovanje u skladu sa usvojenim normama i dosljednost u njihovom provođenju. Moralna svijest je razvijena kada postoje sve tri komponente. Upravo jedan od važnijih zadataka koja djeca u razdoblju djetinjstva moraju svladati jest razvoj moralne svijesti. Kada je riječ o moralnom razvoju osobito je važno razlikovati pojmove moralnog postupanja od moralnog rasuđivanja. Moralno postupanje je vid moralnog razvoja koji se odnosi na ponašanje dok se moralno rasuđivanje odnosi na poznavanje i razumijevanje moralnih pitanja i pravila. Dječje moralno ponašanje pod utjecajem je mnogih činitelja, a moralno rasuđivanje samo je jedno od njih (Vasta, Heith i Miller, 1998). Dva teorijska pravca su odredila proučavanje moralnog razvoja djece, odnosno načina na koji djeca shvaćaju i slijede moralna pravila. Prema jednom od njih dječja moralna uvjerenja i postupci postoje u djetetu i s vremenom izađu na površinu, dok ih prema drugom shvaćanju na dijete prenosi društvo, odnosno, riječ je o poznatom suprotstavljanju paradigmi naslijeđa i odgoja. Također važno pitanje koje se postavlja kada je riječ o ovoj temi je i pitanje općenitosti moralnih pravila, odnosno pitanje univerzalnosti nasuprot kulturnoj specifičnosti. (Vasta, Heith i Miller, 1998). Upravo su ovo dva središnja pitanja na koja istraživači moralnog razvoja pokušavaju dati odgovor.

3. TEORIJSKI PRISTUPI PROUČAVANJA MORALNOG RAZVOJA

Do početka prošlog stoljeća proučavanjem moralnog razvoja uglavnom su se bavili samo filozofi i teolozi. Danas je ovo područje intenzivno zastupljeno u psihologiji, posebice u domeni dječje i razvojne psihologije. Brojne teorije moralnog razvoja nastoje razjasniti načine kojima ljudi postaju poštenu i nesebični te djeluju za dobrobit drugih i društva općenito. Različite psihologijske škole pristupaju moralu iz različitih smjerova, ovisno o filozofskom i znanstvenom usmjerenju definicija morala. U istraživanjima moralnog razvoja djece uglavnom su se koristile tri vrste kriterija koja su se smatrali ujedno i najvažnijim komponentama u cjelokupnoj strukturi moralnog fenomena koji određuju jačinu i snagu nečije moralnosti; *osjećaj krivnje*, *otpornost na iskušenje* i *sposobnost moralnog rasuđivanja*. Shodno tome istraživanja koja su kao kriterij imala osjećaj krivnje naglašavala su emocionalnu komponentu, za razliku od istraživanja otpornosti na iskušenja koja su naglašavala konativnu komponentu. Istraživanja sposobnosti moralnog rasuđivanja su pak naglašavala kognitivnu komponentu moralnosti. Na osnovi ovih skupina istraživanja mogu se izvesti četiri teorije moralnog razvoja ličnosti:

- Psihoanalitičke teorije
- Teorije socijalnog učenja (biheviorističke teorije)
- Kognitivno-razvojne teorije
- Teorije učenja uloge

Teorija učenja uloge se ne smatra posebnom teorijom, nego pak sintezom osnovnih gledišta prvih dviju teorija (Vujčić, 1981). Različiti psihologijski pravci stavljaju naglasak na različite koncepte pri definiranju morala. Tako psihoanalitički modeli definiraju moral u terminima internaliziranih društvenih normi putem savjesti ili superega te emocija koje reguliraju samokontrolu, poput osjećaja krivnje. Biheviorizam u prvi plan stavlja manifestno ponašanje kao što su pomaganje, varanje, dijeljenje dobara i sl. Evolucijska i biološka psihologija sagledavaju moral kroz evolucijske funkcije morala, genetički odabir, hormone i neuroanatomiju. Naposljetku, kognitivna psihologija u središte interesa postavlja moralno rasuđivanje i procese uključene u donošenje odluka vezanih uz moralne dvojbe (Hren, 2008).

3.1. PSIHOANALITIČKA TEORIJA

Prema psihoanalitičkoj teoriji razvoj moralnosti odvija se povezano s promjenama stadija u psihoseksualnom razvoju. Freud je smatrao da je dijete u početku razvoja amoralno i hedonistično jer kod njega dominiraju sile ida. Zbog represivnih utjecaja okoline postupno se razvija superego, sustav sputavanja i inhibicije onih poriva koji su društveno nepoželjni i štetni (Kljajić, 2005). Osnovni mehanizmi moralnog razvoja su roditeljske norme, standardi tj. identifikacija s roditeljima. Prema Freudu vanjski sukob, spolna privlačnost prema roditelju suprotnoga spola i agresivni osjećaji prema roditelju istoga spola koji za posljedicu imaju strah od tjelesnog ranjavanja (kastracijska anksioznost), postaje unutarnji sukob ida i superega (Hren, 2008). Roditeljski standardi dobrog i čestitog postaju djetetov ego-ideal, a standardi lošeg i nemoralnog djetetova savjest (Kljajić, 2005). Ono što u početku roditelji nisu odobravali sada izaziva osjećaj krivnje ili srama pa se moralno funkcioniranje shvaća, u okviru psihoanalitičke paradigme, kao djelovanje na temelju vlastite savjesti s primarnim ciljem izbjegavanja osjećaja krivnje ili srama (Hren, 2008). Superego sudi pomoću moralnih pojmova kao što su ispravno-neispravno i dobro-loše i uglavnom obavlja inhibitornu ili regulatornu funkciju prema idu. Upravo se ta sprječavajuća snaga superega oformljuje u savjest, a izražava se u obliku osjećaja krivnje. Freud osobito naglašava ulogu osjećaja krivnje u moralnom životu pojedinca. Također se naglašavaju dvije vrste identifikacije; defanzivna i razvojna identifikacija. U kontekstu defanzivne identifikacije socijalno ponašanje je čvrsto povezano s roditeljskim varijablama poput kontrole, strogosti i zahtjeva. Suprotno tome u kontekstu razvojne identifikacije varijable kao što su toplina, ljubav, prihvaćanje i roditeljska osjetljivost pokazale su se mnogo korisnije za dječje usvajanje moralnog ponašanja. Robert Richardson Sears proveo je brojna istraživanja o razvoju savjesti na teorijskim osnovama koncepta o identifikaciji i neki od rezultata su potvrdili hipotezu razvojne identifikacije, odnosno indikatori razvoja savjesti (npr. priznavanje prekršaja) bili su u pozitivnoj korelaciji s majčinskim odgojem koji je prožet ljubavlju, toplinom i osjetljivošću prema djeci (Vujčić, 1981).

3.2. TEORIJA SOCIJALNOG UČENJA

Bihevizizam je, u okviru teorije socijalnog učenja, ponudio drukčiji pogled na isti proces moralnog razvoja. Prema teoriji socijalnog učenja, djeca usvajaju norme i konvencije putem promatranja i imitacije, s ciljem dobivanja nagrade i izbjegavanja kazne. Poslije se, djelovanjem društvenih mehanizama, djeca socijaliziraju te se razvijaju mehanizmi samoregulacije tako da je postupanje prema normama i pravilima samo sebi potkrjepljenje i na taj se način učvršćuje u

ponašanju. Dakle, i psihoanaliza i teorija učenja gledaju na moralni razvoj kao na proces utemeljen na učenju i socijalizaciji (Hren, 2008). Tijekom razvoja djeca internaliziraju različita potkrepljenja i procese opažanja i uče ih upotrebljavati za upravljanje vlastitim ponašanjem. Procesi učenja dalje ovise o socijalnim poticajima i iskustvu (a ne genetskim dispozicijama), tj. slijed razvojnih promjena je funkcija potkrepljenja i drugih varijabli učenja. Nema dakle, unaprijed određenih razvojnih faza. Bihevoristi uglavnom ističu konativne (ponašajne) komponente moralnog ponašanja, a koje se pak uglavnom proučava kao otpornost na iskušenje i sposobnost inhibicije odgovora (Vujčić, 1981). Prema bihevoristima moralni razvoj se odvija kroz učenje (šire shvaćeno) u socijalnoj okolini. Izrazito je bitan proces učenja po modelu. Moralni razvoj ne prolazi kroz nepromjenjiv slijed razvojnih faza, već je kontinuiran, te je moguća moralna progresija i regresija. Prijelaz nije skokovit već postepen, tj. djeca određene dobi rasuđuju prema različitim kriterijima, što ovisi o situaciji, potkrepljenju, modelima. Teorije socijalnog učenja ne pretpostavljaju situacijsku dosljednost, već variranje djetetovog moralnog ponašanja od situacije do situacije.

3.3. MOTIVACIJSKO-RAZVOJNI PRISTUP

Bihevorističko stajalište o tome da moralnost predstavlja uglavnom specifične odgovore pojedinca na specifičnosti situacije djelovalo je krajnje pesimistično na daljnja istraživanja moralnog razvoja. Stav bihevorista o moralnom ponašanju kao isključivo i jedino određenom samo situacijskim komponentama doveo je do toga da nije bilo velike potrebe za daljnjim proučavanjem razvoja moralnih struktura djece i adolescenata. Motivacijski aspekti su bili zapostavljeni, a snage potkrepljenja i navika prenaplašene (Vujčić, 1981). Prva istraživanja koja su ponovno vratila interes na razvojne promjene u moralnom ponašanju adolescenata bila su istraživanja Havinghursta i Tabe (Havinghurst i Taba, 1949). Prema njihovoj glavnoj hipotezi moralno ponašanje je određeno ne samo situacijskim utjecajima nego i generaliziranim moralnim vrijednostima ili postojećim crtama karaktera. Karakter su definirali kao skup moralnih crta koje se razvijaju različitim intenzitetom u raznih pojedinaca pa se stoga mogu utvrditi i različiti tipovi karaktera karakteristični za djecu i adolescente. Također su pronašli da glavni utjecaj na razvoj karaktera koje su opisali ima obitelj, vršnjaci i religija a kao mjeru moralnog razvoja uzeli su kategoriju namjere. Uspjeli su svojim istraživanjem diferencirati pet karakternih tipova koji su zapravo predstavljali razvojne etape u psihosocijalnom razvoju ispitanika (djece i adolescenata). To su:

- Amoralan tip

- Sebičan tip
- Konformirajući tip
- Iracionalno-savjestan tip
- Racionalno-altruistički tip

Osim toga što su utvrdili postojanje razvojnih tipova karaktera ili modela moralnog ponašanja, ovim istraživanjima, istraživači su pokazali kako je moralno ponašanje određeno internaliziranim normama prije nego situacijskim komponentama (Vujčić, 1981).

4. KOGNITIVNO-RAZVOJNE TEORIJE

Ovaj pristup u središte zanimanja stavlja kognitivne procese poput rasuđivanja te zauzima stajalište o moralnom postupanju kao svjesnom izboru. Prema kognitivno-razvojnim teorijama, središnja odrednica morala jest proces rasuđivanja u dvojbenim situacijama. Taj se proces kvalitativno mijenja tijekom kognitivnog razvoja i načelno se kreće od rasuđivanja na temeljima osobne perspektive (temeljene na dobivanju nagrade i izbjegavanju kazne) do onoga koje se zasniva na općim načelima pravde i dobronamjernosti (Hren, 2008). Prema kognitivno-razvojnem pristupu razvoj moralnog rasuđivanja kod djeteta se odvija kroz nepromjenjiv redoslijed faza ili stadija. Prijelaz iz jedne faze u drugu je skokovit i svaki sljedeći stadij predstavlja kvalitativno drugačiju, integriranu cjelinu, ali koja počiva na reorganizaciji one prethodne faze. Moral se razvija kroz nekoliko faza iz čega slijedi situacijska dosljednost odnosno slaganje između moralnih uvjerenja i postupaka u svim situacijama u određenoj fazi. Osnovni preduvjet moralnog razvoja je intelektualni razvoj odnosno upravo kognitivni razvoj leži u osnovi moralnog razvoja i ovisi o maturaciji kognitivnih funkcija. Iz toga slijedi da bolje razvijene opće kognitivne sposobnosti vode zrelijem moralnom ponašanju (Vasta, Heith i Miller, 1998). Kognitivno-razvojne teorije, a posebice Piagetova i Kohlbergova, su najutjecajni pristup istraživanju moralnog razvoja u psihologiji (Hren, 2008).

4.1. TEORIJA JEANA PIAGETA

Piagetova teorija moralnog razvoja nastala je dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća tijekom njegova rada s djecom u Švicarskoj, u Ženevi (Vasta, Heith i Miller, 1998). Moralno rasuđivanje djece različite dobi Piaget je proučavao na dva različita načina, primjenjujući naturalistički pristup i moralne dileme (Vasta, Heith i Miller, 1998). Pri tome je svoje zaključke temeljio na sustavnim opažanjima igrajući se s djecom u dobi od 3 do 13 godina i na taj način ispitujući njihovo shvaćanje i primjenu pravila u popularnim dječjim igrama (Hren, 2008). Koristeći moralne dileme proučavao je razvoj moralne svijesti i autonomije, na način da preko niza priča u kojima su namjere drugačije kao i količina počinjene štete, dijete procjenjuje tko je više kriv i koliko je kriv (šteta ili namjera). Smatrao je da metoda neposrednog promatranja djece u igri može dati najbolje rezultate u procjeni formiranja pravila moralnog ponašanja i pri tome ga nije zanimao samo način formiranja pravila već i proces toga formiranja. Dječju igru je smatrao osobito pogodnim sredstvom zbog toga što se djeca u njoj ponašaju spontano. Smatrao je da se istraživanjem razvoja pravila u igri mogu proučiti dvije činjenice :

1. postupak primjene pravila
2. razvoj svijesti o pravilima što se primjenjuju

Piaget je pokušao odgovoriti u svom radu s djecom na tri vrlo značajna pitanja:

1. kako se pojedinci adaptiraju na pravila igre i kako zapažaju pravila na svakom stupnju moralnog i fizičkog razvoja
2. kako postaju svjesni tih pravila u pojedinoj dobi
3. izmišljaju li djeca pravila ili ih usvajaju prema zahtjevima roditelja i odraslih (Vujčić, 1981).

Promatrajući dječju igru klikera i postavljajući pomno smišljena pitanja djeci Piaget je ustanovio da razvoj dječjih igara s pravilima ima nekoliko stupnjeva ili faza. Na temelju tih istraživanja Piaget je također razvio i model moralnog razvoja prema kojem se moralni razvoj odvija kroz četiri faze. Prva faza u razvoju igara s pravilima je *motorička* jer djeca u prvoj godini života rukuju kuglicama (igračkama) po načelu svojih želja, igra je individualna i ne može se govoriti o pravilima igre već o motoričkim reakcijama (Piaget, 1965). Dijete se igra same igre radi i užitek u igranju je cilj i svrha aktivnosti, pa tako igre nemaju ni pravila ni cilj. Piaget opisujući tipična ponašanja za ovu fazu navodi primjer svoje kćerke Jacqueline koja se klikerima igra na način da ih baca u zrak i pušta da padnu na pod, skuplja u grupice, vrti, prevrće iz ruke u ruku (Piaget,

1965). Također u ovoj fazi djeca ne shvaćaju što je to moralnost. Iduća faza u razvoju igara s pravilima koja slijedi je *egocentrična faza* te se primjećuje kod djece u dobi od dvije do sedam godina¹. U ovoj fazi razvoja igara s pravilima dijete oponaša pravila drugih, ali se i dalje igra za sebe ili s drugima bez ikakve motivacije za pobjedom. Piaget navodi kako se djeca u ovoj fazi igračkama kao socijalnim proizvodima igraju na potpuno nesocijalizirani način (Piaget, 1965). Također pravila smatraju nepromjenjivima i ne ispituju njihovu smisao ili ispravnost čak i onda kada im se pravila ne sviđaju. Zanimljiv je nalaz Piageta da u igri klikera djeca u ovoj fazi nerado mijenjaju pravila čak i onda kada bi im to učinilo igru zanimljivijom (Vasta, Heith, Miller, 1998). U ovoj fazi cilj igre nije niti pobjeda, niti natjecanje, pa često kao tipičan odgovor na pitanje tko je pobijedio u igri djeca navode i sebe i svog suigrača (Piaget, 1965). Ova faza odgovara fazi moralnog realizma u moralnom razvoju djece. Piaget je opisao dvije vrlo zanimljive karakteristike faze moralnog realizma: objektivnu odgovornost i bezuvjetnu pravdu. Objektivna odgovornost se odnosi na dječje procjene situacija u kojima oni u obzir uzimaju samo objektivne (fizičke) posljedice nekog postupka. Zbog toga u moralnim dilemama postupke koji izazovu veću štetu smatraju moralno lošijima od onih s manje štete, neovisno o motivima ili namjerama likova. Druga karakteristika je bezuvjetna pravda, odnosno očekivanje djece da kazna mora uslijediti nakon svakog kršenja pravila, neovisno o tome je li prekršaj otkriven ili ne (Vasta, Heith i Miller, 1998). Objašnjenje heteronomne moralnosti, odnosno takvog rigidnog moralnog rasuđivanja kod mlađe djece Piaget objašnjava kognitivnom nezrelosti i činjenicom da djeca u potpunosti uvažavaju i poštuju pravila autoriteta (odraslih). Treća faza razvoja igara s pravilima nosi ime *faza početne suradnje* i traje između sedme i osme godine. U ovoj fazi djeca pokazuju dosta dobro razumijevanje pravila igre, igra postaje socijalna te se pojavljuje želja za pobjedom, no natjecanje i dalje nije motiv igre. Karakteristično za ovu fazu je da se pravila mogu prilagoditi trenutačnim uvjetima i zahtjevima situacije. U trećoj fazi moralnog razvoja koja odgovara fazi početne suradnje i nosi ime *moralni relativizam* djeca uzimaju u obzir motive i namjere pa Piaget navodi kako više krivom procjenjuju djecu koja učine manje štete dok rade nešto zabranjeno, nego obrnuto. U ovom slučaju djeca procjenjuju dječaka koji razbije jednu šalicu potajno uzimajući slatkiše više krivim od onoga koji razbije više šalica pomažući majci. Djeca također prestaju vjerovati u bezuvjetnu pravdu – jer vrlo vjerojatno imaju osobno iskustvo (npr. nisu baš uvijek bili kažnjeni za svoje nedolično ponašanje). Kako sve više vremena provode s vršnjacima proširuje im se perspektiva, a istodobno postepeno napuštaju egoentričan način mišljenja (Vasta, Heith i Miller, 1998). Četvrta i posljednja faza jest faza vrlo dobrog

¹ Različiti autori (Vujčić, Berk, Piaget) navode različitu dob djece kao normu, no one služe kao orijentacija i treba ih se shvatiti uvjetno. U ovom radu navedene su izvorne Piagetove dobne norme.

razumijevanja pravila u kojoj su djeca sposobna stvarati nova "poboljšana" pravila igre, traje između 11 i 12 godine i odgovara četvrtoj fazi moralnog razvoja (Piaget, 1965).

Piaget je smatrao da moralnim i spoznajnim razvojem upravljaju dvije vrste činitelja, unutarnji i okolinski. Smatrao je da su od unutarnjih činitelja najznačajniji razvoj kognitivnih sposobnosti i odmicanje od egocentričnog načina mišljenja. Upravo ovo djeci omogućuje razmatranje više podataka i gledanje iz različitih kuteva pri procjeni moralnosti, odnosno širi se njihov pogled na svijet i djeca postaju prilagodljivija (Vasta, Heith i Miller, 1998). Od vanjskih činitelja, Piaget naglašava važnost djetetovih iskustava s drugim ljudima pri prijelazu iz jedne u drugu fazu moralnog razvoja. U ranijem djetinjstvu ona uče kako pravila određuju roditelji i prihvaćaju uvjerenje da žive u svijetu gdje se pravila moraju poštovati. Piaget posebice potencira ulogu vršnjaka u razvoju moralnosti i kritičari naglašavaju kako utjecaj roditelja minimalizira. To je vidljivo i iz njegove misli: "Autoritet odraslog iako predstavlja nužan uvjet u moralnoj evoluciji djeteta, sam po sebi nije dovoljan da izgradi smisao pravde" (Piaget, 1965). Prema Piagetu druženje s vršnjacima postaje važan socijalizacijski čimbenik u kasnijem djetinjstvu i djeca na ovaj način uče da istu stvar mogu gledati na različite načine te da su pravila rezultat pregovaranja, kompromisa i uvažavanja tuđih mišljenja (Vasta, Heith i Miller, 1998). Piaget naglašava važnost vršnjaka upravo zbog osjećaja ravnopravnosti koji postoji među njima. Najčešće zbog straha, poštovanja ili privrženosti prema roditeljima oni se slijepo pridržavaju pravila koja smatraju svetima i nepromjenjivima. S vršnjacima je pak, za uspostavljanje odnosa nužna suradnja. Piaget je upravo smatrao kako se moral djece razvija u situacijama suradnje s vršnjacima, što omogućava zauzimanje perspektive, odnosno prihvaćanje različitih stajališta. To upravo pokazuje i Piagetova misao da suradnja među vršnjacima može dijete pomaknuti iz faze egocentrizma (Piaget, 1965). Smatrao je kako odnos između roditelja i djeteta može također biti jedna vrsta suradnje, a ne samo ograničenje i postavljanje pravila, a da isto tako odnos među djecom ne mora nužno biti samo suradnja (primjerice kada se kao autoritet nametne starije dijete mlađem) (Piaget, 1965). Prema Piagetu isključivost faza zapravo i ne postoji, odnosno djeca u različitim situacijama mogu različito rasuđivati te se faze mogu međusobno preklapati (Piaget, 1965). Piaget je smatrao kako djeci u društvu koje se konstantno mijenja nije potreban skup neadaptivnih moralnih pravila koja definiraju kako postupiti u različitim situacijama već princip rješavanja moralnih konflikata (Piaget, 1965).

4.1.1. PROVJERE PIAGETOVE TEORIJE

Piagetovo istraživanje kao jedno od pionirskih na području moralnog rasuđivanja djece je doživjelo brojne kritike. Neka kasnija istraživanja moralnog rasuđivanja su provjeravala Piagetovu teoriju kako bi se dobili empirijski dokazi koji bi potvrdili teorijske postavke. Općenito rečeno, istraživanja su potvrdila točnost Piagetove teorije, pokazalo se kako djeca zaista vjeruju u bezuvjetnu pravdu te da postoji povezanost između nivoa kognitivnog i moralnog funkcioniranja. Također se i hipoteza o važnosti uloge vršnjaka pokazala točnom. S druge strane rezultati kasnijih istraživanja ukazuju na to da je Piaget podcjenjivao moralno rasuđivanje mlađe djece što je posljedica metodoloških nedostataka. On je u svojim pričama prvo opisivao namjere aktera, a kasnije učinak akcije, pa su djeca jednostavno zaboravila namjere i usredotočila se na posljedice akcije. Ako se u njegovim klasičnim moralnim dilemama više istaknu namjere lika, tu informaciju mogu čak i predškolci upotrijebiti pri moralnoj procjeni. Osim toga pokazalo se kako djeca razlikuju kršenje društvenih i moralnih normi i da kršenje moralnih normi shvaćaju puno ozbiljnije. Također opasno djelo procjenjuju manje ozbiljnim ako uključuje osvetu te su popustljivija prema nepredviđenim djelima i prema onima nakon kojih slijedi isprika ili priznanje krivice. Mlađa djeca također oštrije osuđuju osobnu ozljedu od štete na predmetima (Vasta, Heith i Miller, 1998).

4.2. TEORIJA LAWRENCEA KOHLBERGA

Lawrence Kohlberg, inspiriran pionirskim pothvatom Jeana Piageta, predložio je drugu utjecajnu teoriju moralnog razvoja. Zajedno sa svojim suradnicima pratio je skupinu od 75 dječaka, ispitujući njihov razvoj od rane adolescencije do rane zrelosti, u razmacima od tri godine. Na početku ispitivanja dječaci su bili između 10 i 16 godina, te se njihov razvoj pratio do uzrasta od 22, odnosno 28 godina². Kao i Piaget, Kohlberg se služio intervjuom koji se sastojao od serije moralnih priča-dilema ili moralnih situacija. Pitanja koja su postavljena djeci različite dobi i u različitim kulturama planirana su tako da se mogu otkriti razlozi za njihove odluke. Jedna od karakterističnih priča kojima se Kohlberg služio za ispitivanje razvoja moralnog rasuđivanja i utvrđivanje razloga za moralne odluke, postupke ili pravce djelovanja glasi: *Jednoj ženi prijete smrt od raka. Može je spasiti lijek koji je nedavno izumio jedan farmaceut u njezinom gradu.*

² Kohlbergova teorija se samo djelomično odnosi na moralno rasuđivanje djece s obzirom da je pretkonvencionalni stupanj karakterističan za djecu od 4 do 10 godine, a konvencionalni i postkonvencionalni stupnjevi su karakteristični za adolescente i odrasle.

Farmaceut naplaćuje taj lijek 20.000\$ što je deset puta više od troškova izrade lijeka. Muž bolesne žene, Heinz, obišao je sve poznanike kako bi prikupio novce, ali je uspio prikupiti samo polovicu potrebnog iznosa. Heinz je rekao farmaceutu da će njegova žena umrijeti i zamolio ga da mu proda lijek jeftinije ili da mu omogući da ostatak plati naknadno. No farmaceut je rekao: «Ne». Sav očajan Heinz je provalio u apoteku i ukrao lijek za svoju ženu. Je li to trebao učiniti? Zašto?» (Berk, 2008). Koristeći se navedenim postupkom identificirao je tri različita stupnja moralne zrelosti odnosno moralnog rasuđivanja: pretkonvencionalni, konvencionalni i postkonvencionalni stupanj, a svaki od stupnjeva je obuhvaćao dvije faze.

1. Pretkonvencionalni stupanj

Na ovom stupnju dijete reagira na kulturna pravila i norme o dobru i zlu, ali te iste norme objašnjava fizičkim posljedicama ponašanja, primjerice veličinom počinjene štete (Kohlberg, 1968). Pretkonvencionalni stupanj karakterističan je za većinu djece do devet godina, za neke adolescente i za mnoge adolescente i odrasle koji su kriminalni prijestupnici. Prva faza ovog stupnja je *heteronomna moralnost (orijentacija prema kazni i poslušnosti)* koja odgovara Piagetovoj fazi moralnog realizma. Karakteristično za nju je to da fizičke posljedice djelovanja određuju dobrotu ili zločestoću djeteta bez obzira na humano značenje ili vrijednost tih posljedica. Dijete se ponaša dobro zbog straha od eventualne kazne. Primjer tipičnog pozitivnog dječjeg odgovora (odgovor DA na dilemu) u ovoj fazi je: "Trebao je ukrasti lijek. To nije istinski loš postupak. On je ipak pitao za cijenu. Lijek vrijedi samo 2000\$, on nije zapravo uzeo 20.000\$" (Rijavec i Miljković, 2006; 133 str). U ovoj fazi se vrijednost života uspoređuje sa vrijednošću materijalnih stvari (Kohlberg, 1968). Drugu fazu, *individualnost i instrumentalnost*, karakteriziraju ona ponašanja koja zadovoljavaju djetetove potrebe. Iako djeca shvaćaju da ljudi imaju različite potrebe i različita stajališta oni sebe ne mogu staviti u njihovu kožu. Glavna uloga drugih ljudi je da služe interesima djeteta (Vasta, Heith i Miller, 1998). Tako dijete može dati odgovor na dilemu da je u redu ukrasti lijek za bolesnu ženu jer suprug želi da ona preživi. Iz toga je vidljivo da djeca u ovoj fazi vrijednost života smatraju sredstvom za zadovoljenje vlastitih potreba (Kohlberg, 1968). Kohlberg smatra da djeca u ovoj fazi tretiraju humane odnose poput onih koji vladaju na tržnici. Prisutni su elementi pravednosti i uzajamnosti ali se tumače preko materijalnih posljedica na pragmatičan način preko pravila "ako ti meni učiniš uslugu i ja ću tebi" (Kohlberg, 1968).

2. Konvencionalni stupanj

Ovaj stupanj karakterizira konformizam s društvenim pravilima, no ne iz vlastitog interesa. Pojedinci vjeruju kako aktivno održavanje trenutnog društvenog sustava osigurava pozitivne odnose i društveni poredak (Berk, 2008). Ponašanje se ne svodi na podešavanje prema vlastitim očekivanjima već na aktivno podržavanje, potvrđivanje i pravdanje uređenja te na identificiranje s ličnostima i grupama. Kohlberg smatra kako je konvencionalni stupanj karakterističan za većinu adolescenata i odraslih. Ovaj stupanj također ima dvije faze; orijentaciju dobrog dječaka-dobre djevojčice i orijentaciju prema održavanju društvenog poretka. Fazu dobrog dječaka-dobre djevojčice karakterizira želja da se pravila poštuju jer ona promiču društveni sklad. Često se sudi na osnovi namjera, a puno manje na osnovi posljedica ponašanja. Svako ponašanje koje drugi odobravaju procjenjuje se kao dobro i djeca očekuju pohvale i odobravanje za svoja dobra ponašanja (Kohlberg, 1968). U ovoj fazi pojedinac ima širi pogled na društvo i bolje razumije svrhu pravila i uloga, sposoban je uočiti razliku između radnje, njezinih posljedica i namjera osobe koja obavlja radnju. Odnosi među ljudima temelje se na zlatnom pravilu " nemoj činiti ljudima ono što ne bi htio da tebi drugi čine" (Vasta, Heith i Miller, 1998). Djeca često u ovoj fazi daju odgovore poput: " Trebao je ukrasti lijek. Učinio je to samo nešto što je prirodno za dobrog muža. Ne možete ga kriviti za nešto što je učinio zbog ljubavi prema svojoj ženi. Trebalo bi ga kriviti da nije volio dovoljno svoju ženu da je spasi" (Rijavec i Miljković, 2006; str. 133). Iz tih odgovora može se primijetiti kako je u ovoj fazi vrijednost ljudskog života zasnovana na međusobnom poštovanju i ljubavi. U fazi *orijentacije prema održavanju društvenog poretka* pojedinac uzima u obzir širu perspektivu društvenih zakona. Ispravno se ponašanje sastoji u ispunjavanju vlastitih obveza, iskazivanju poštovanja prema autoritetu i opravdanju određenog društvenog uređenja (Kohlberg, 1968). Moralni izbori više ne ovise o bliskim odnosima s drugima već se zauzima stav kako se pravila trebaju ravnomjerno primjenjivati na sve te svaki član društva ima osobnu dužnost pridržavati ih se (Berk, 2008). Tako djeca znaju često dati odgovore na dilemu slične ovome: "Prirodno je da je Heinz želio spasiti svoju ženu, ali je uvijek pogrešno krasti. On je ukrao i uzeo vrijednu stvar od čovjeka kojem je pripadala" (Rijavec i Miljković, 2006; str.133). Iz tih i sličnih odgovora je vidljivo kako djeca u ovoj fazi smatraju poštovanje pravila sredstvom za postizanje opće dobrobiti (Kohlberg, 1968).

3. Postkonvencionalni stupanj

Na ovom stupnju pojedinci nadržavaju neupitnu podršku zakona i pravila svoga društva. Moral se na ovom stupnju definira u terminima apstraktnih načela i vrijednosti koje se primjenjuju na sve

situacije i društva (Berk, 2008). Na ovom stupnju se uspostavlja savjesna moralnost koja ne potiče samo interes opravdavanja zakona, normi i pravila, već otkrivanje osnovnih principa iz kojih proizlaze zakoni i pravila. Moralnim rasuđivanjem ne upravlja više strah od kazne, želja da se ostvari nagrada, tendencija da se ispune očekivanja grupe ili da se društveni zakoni striktno primjenjuju. Moralna načela postaju razlozi djelovanja, a ne puka pravila ponašanja. Ponašanjem pojedinca na ovom stupnju upravljaju univerzalna etička načela; načelo pravde, jednakopravnosti, uzajamnosti, itd. Kao i prijašnja dva, i ovaj stupanj odlikuju dvije faze (Vujčić, 1981). Prva je faza orijentacija prema društvenom ugovoru, a druga orijentacija prema univerzalnim etičkim načelima. *Orijentaciju prema društvenom ugovoru* karakterizira mišljenje da su ispravni postupci oni koji se uklapaju u opća individualna prava. Pravila i zakoni mogu se mijenjati ako se ocijeni da je to za društvo korisno. Na ovaj način osobne vrijednosti i osobni stavovi pojedinaca dobivaju na značenju. *Orijentacija prema univerzalnim etičkim načelima* predstavlja posljednju fazu u kojoj se ispravnost ponašanja vrjednuje odlukama savjesti koja se temelji na etičkim principima koji pak apeliraju na logičku sveobuhvatnost, univerzalnost i dosljednost. Ovi su principi u etičkom pogledu zlatna pravila koja predstavljaju univerzalne principe pravde, uzajamnosti, ravnopravnosti, poštovanja prema ljudima.

Kohlberg je proveo istraživanja moralnog razvoja i u drugim kulturama, Velikoj Britaniji, Turskoj, Kanadi, Tajvanu, Meksiku. Njegova istraživanja su pokazala kako je redosljed stupnjeva i faza univerzalan u svim navedenim kulturama te da razlike u socijalnim, kulturnim ili religijskim uvjetima ne utječu značajno na redosljed faza te da jedino mogu utjecati na brzinu razvoja (Kohlberg, 1968). Kasnija istraživanja su uglavnom potvrdila Kohlbergovu teoriju uz određene iznimke koje ostavljaju pitanje univerzalnosti faza otvorenim za daljnja istraživanja (Gibbs i sur., 2007). Kohlbergova teorija slaže se s Piagetovom u tome da se moralni razvoj temelji na usavršavanju kognitivnih vještina i na stjecanju iskustva s pitanjima morala. Kohlbergov model osobito naglašava važnost preuzimanja uloga što se javlja kada dijete zajedno s drugim osobama sudjeluje u donošenju odluka i pritom razmjenjuje mišljenja o moralnim pitanjima. Tada se zbog suprotstavljenih točki gledišta javlja misaoni sukob koji dijete razrješuje promjenom načina mišljenja, odnosno prelaskom u višu fazu rasuđivanja. Također i kod Kohlberga svaka faza predstavlja cjelinu, a djeca koja su u istoj fazi moralnog razvoja podjednako reagiraju u različitim situacijama i moralnim dilemama. Osim toga sličnost je i da faze slijede jedna za drugom i to na način da sva djeca kroz njih prolaze istim redom bez vraćanja u prethodne faze (Vasta, Heith i Miller, 1998). Kritika Kohlbergove teorije je da se veliki broj odraslih osoba ne ponaša u skladu s moralnim normama koje razumije. To znači da je

potrebno razlikovati moralno rasuđivanje od moralne motivacije i moralnog ponašanja. Istraživanja jasno pokazuju da su osobe koje se ponašaju moralno u krajnje nepovoljnim okolnostima iznimke. Većina ljudi bez obzira na razinu moralnog rasuđivanja teži kompromisu između osobnih ciljeva i moralnih vrijednosti. Stoga je jasno da ne postoji jedinstvo moralnog rasuđivanja, moralne motivacije i moralnog ponašanja već su ti fenomeni razmjerno neovisni. Stoga, moralno ponašanje određeno je ne samo stupnjem moralnog rasuđivanja nego i moralnom motivacijom koja nije povezana s moralnim rasuđivanjem i karakteristikama situacije (Hren, 2008). Zamjerka Kohlbergovim istraživanjima je inkonzistentnost nalaza, odnosno podaci dobiveni u nekim istraživanjima moralnog rasuđivanja koji su pokazali da moralno rasuđivanje ovisi o vrsti moralnih dilema i hipotetskih situacija. Na brojnim drugim dilemama ukoliko se izuzme Kohlbergova, ispitanici rasuđuju na nižem stupnju nego što je to slučaj u klasičnoj Kohlbergovoj "Heinz dilemi". Također pokazalo se kako mogućnost zauzimanja perspektive i stajališta drugih ljudi rezultira naprednijim moralnim rasuđivanjem (Carpendale, 2000). Rezultati kako Piagetovih, tako i Kohlbergovih istraživanja su u velikoj mjeri pridonijeli razumijevanju procesa moralnog razvoja ljudi te su potaknuli većinu kasnijih istraživanja moralnog rasuđivanja, kao i dvije teorije koje slijede u idućim poglavljima. Neki od značajnijih pristupa nastalih na temelju redefinicije Kohlbergovih postavki su Turielova teorija domena i model dviju moralnosti autorice Carol Gilligan (Hren, 2008).

4.3. *TURIELOV MODEL*

Turielov model govori o postojanju paralelnih domena unutar kojih pojedinac funkcionira i rasuđuje ovisno o kontekstu (Hren, 2008). Osobna domena odnosi se na psihološka stanja, osobne ukuse i preferencije a konvencionalna se domena odnosi na društvene dogovore i mehanizme koji olakšavaju ili omogućuju funkcioniranje društva. Ti društveni dogovori su proizvoljni i promjenjivi te zasnovani na dogovoru i njihovo kršenje nema ozbiljne posljedice. Turiel je u svojim istraživanjima koristio nekoliko opisa moralnih (laganje, krađa, udaranje drugog djeteta) i jednak broj konvencionalnih prijestupa (obraćanje profesoru imenom, jedenje na satu ili prstima) kako bi utvrdio reagira li dijete različito na moralne i konvencionalne prekršaje. Primjer razgovora sa četverogodišnjom djevojčicom pokazuje kako djeca različito projenjuju moralne i konvencionalne prijestupe.

Moralna domena:

P: Jesi li vidjela što se dogodilo?

O: Da. Igrali su se i John ga je prejako udario.

P: Je li to nešto što se smije ili ne smije raditi?

O: Ne tako jako da boli.

P: Postoji li pravilo o tome?

O: Da.

P: Koje?

O: Ne smijemo jako udariti.

P: Što bi bilo da nema toga pravila, bi li onda to bilo u redu?

O: Ne.

P: Zašto?

O: Zato jer bi ga mogao ozlijediti i on bi plakao.

Konvencionalna domena:

P: Jesi li vidjela što se dogodilo?

O: Da. Glasno su vikali.

P: Je li to nešto što se smije ili ne smije raditi?

O: Ne smije.

P: Postoji li pravilo o tome?

O: Da.

P: Koje?

O: Moramo biti tihi.

P: Što bi bilo da nema tog pravila, bi li onda to bilo u redu?

O: Da.

P: Zašto?

O: Jer nema pravila.

(Hren, 2008).

Postupci koji dovode do nepravde, oštećuju druge ili narušavaju njihova prava potpadaju u moralnu domenu, a djelovanje koje nema intrinzičnih interpersonalnih posljedica pitanje je društvene konvencije (Hoffman, 2003). Zbog toga su, prema Turielu, središnji elementi moralne kognicije koncepti dobrobiti, štete i pravednosti. Turielova teorija pretpostavlja da ljudi uzimaju u obzir posljedice postupka pri procjenjivanju uključuje li on moralna pitanja ili ne. Djeca prema Turielu sama otkrivaju moralne norme u svojim socijalnim interakcijama, tj. konfliktima, raspravama, sukobima i pregovorima (Hren, 2008).

4.4. TEORIJA CAROL GILLIGAN

Druga značajna kritika, odnosno nadopuna Kohlbergovog rada, jest teorija Carol Gilligan koja smatra kako ljudi imaju dva glasa odnosno načina razmišljanja i izražavanja u vezi moralnih pitanja (Gilligan, 1982). Kohlberg je, prema njezinom gledištu, mjerio samo glas pravde zanemarujući pritom glas brižnosti. Analizirajući sadržaj govora, Gilligan je ustanovila da američke žene više rabe drugi način rasuđivanja pri moralnim dvojabama dok muškarci više koriste prvi. Stoga je uveden pogled na moral temeljen na brižnosti koji se zasniva na nenasilju i odgovornosti prema drugim osobama, dok je moral pravde, kako ga vidi Kohlberg, zasnovan na pravdi i jednakosti (Hren, 2008). Gilligan drži da postoje dva smjera u kojima se osoba može kretati pri donošenju moralnih odluka. Prvi, odnositi se prema drugima pravedno (pravda) i drugi, pružiti pomoć osobi kojoj je to potrebno (brižnost). Te su dvije moralnosti prikazane kao odvojene, no potencijalno povezane. U svojem radu ona naglašava spolne razlike u terminima tih dviju moralnosti. Moral brižnosti naglašava povezanost među ljudima i Gilligan smatra da se ta vrsta morala razvija u većoj mjeri u djevojčica zbog njihove rane povezanosti s majkom. Moralnost pravde, s druge strane ranije se pojavljuje u dječaka budući da razvoj muškog identiteta u odnosu s majkom djeluje na percepciju odvojenosti i individuacije u tome odnosu. Istraživanja koja su te postavke potakla nisu potvrdila tako različit spolno određen razvoj moralnog rasuđivanja (Hren, 2008). Čini se da i djevojčice i dječaci donose odluke temeljene kako na jednoj, tako i na drugoj vrsti moralnosti. Iako se sama teorija u pogledu spolnih razlika nije održala, Gilligan je pridonijela shvaćanju morala, ukazujući na brižnost kao sastavnicu (Hren, 2008).

5. OKOLINSKI UTJECAJI NA MORALNO RASUĐIVANJE

5.1. ODGOJNI POSTUPCI RODITELJA

Toplo roditeljstvo, autoritativan odgojni stil kao i raspravljanje o moralnim vrijednostima potiče moralno rasuđivanje u djetinjstvu i adolescenciji (Berk, 2008). Razvoj moralnog rasuđivanja djece povezan je s naprednijim moralnim rasuđivanjem roditelja te podržavajućim i prisnim

odnosom između roditelja i djece. Također od velikog je značaja i modeliranje poželjnog socijalno-moralnog ponašanja djece kao i demokratski stil raspravljanja o aktualnim, za djecu primjerenim moralnim pitanjima. Postavljanje jasnih granica djetetu, te dvosmjerna komunikacija u kojoj se uvažavaju mišljenja i osjećaji djece se također pokazala značajnom za razvoj morala kod djece (Berkowitz i Grych, 1998). Vrlo važan činitelj koji ima utjecaj na moralno rasuđivanje i na dječje usvajanje moralnih pravila je i roditeljski način kažnjavanja. Postoje tri skupine odgojnih postupaka:

- *Pokazivanje moći* - naredbe, prijetnje, tjelesna sila
- *Uskraćivanje ljubavi* - verbalno neodobravanje, ismijavanje i uskraćivanje nježnosti
- *Indukcija* - objašnjavajući razgovori o (ne)moralnosti postupaka.

Istraživanja su pokazala kako djeca čiji roditelji primjenjuju uglavnom indukciju postižu najviše razine moralnog rasuđivanja, za razliku od uskraćivanja ljubavi i najmanje učinkovitim pokazivanjem moći (Berk, 2008). Djelotvornost je veća jer se ne zasniva na strahu od kazne i negativnih nepoželjnih posljedica. Pri indukciji roditelj daje objašnjenje djetetu, direktno apelira na djetetove mogućnosti – razumijevanje situacije, potreba i stanja drugih ljudi. Objašnjavanjem se stvaraju kognitivni standardi (sheme) za dobro-loše i razvija se sposobnost moralnog rasuđivanja. Također induktivni postupci pospješuju i razvoj empatije što ima neospornu važnost za buduća prosocijalna ponašanja djece.

5.2. VRŠNJACI

Piaget prvi upozorava na bitan utjecaj vršnjaka u socijalizaciji. Zašto su bitni(ji) vršnjaci? Za razliku od interakcije s odraslima interakcija s vršnjacima omogućuje ravnopravnije sudjelovanje, tj. dijete češće donosi odluku o pravilima i mijenja ih. Također, lakše mu je uživljavati se u tuđu ulogu ako je riječ o vršnjacima. Vršnjački konflikti potiču djecu da uzimaju u obzir različita gledišta, da razvijaju ideje kako uskladiti vlastite potrebe i potrebe drugih te da uzimaju u obzir i prava drugih, posebno u vezi s vlasništvom i posjedovanjem objekata (Hoffman, 2003). Istraživanja ovog tipa su također pokazala kako više rezultate prilikom ispitivanja moralnog rasuđivanja postižu oni adolescenti koji imaju više bliskih prijateljtava i koji češće sudjeluju u razgovorima s prijateljima (Berk, 2008).

5.3. OBRAZOVANJE

Vrlo važnu ulogu u napretku moralnog rasuđivanja djece imaju odgajatelji, učitelji i profesori. Uvijek kada učitelj/nastavnik nešto odobrava ili zabranjuje, kritizira ili pohvaljuje, nagrađuje ili kažnjava, on prenosi učenicima društveno-moralne poruke o tome što je dobro odnosno loše te je vrlo teško izbjeći bavljenje sadržajima koji se tiču moralnosti. U razrednim zajednicama trebala bi prevladavati pravedna i fleksibilna klima, ali s jasno postavljenim pravilima (Nucci, 1997). U svom radu oni bi trebali manje prenositi gotove sadržaje i davati već pripremljene odgovore na pitanja i probleme, a više poticati misaone sukobe kod učenika i studenata koji dovode do reorganizacije njihovog načina razmišljanja. Osobito je važno djecu izlagati oblicima mišljenja koji su jedan stupanj iznad onog na kojem se dijete nalazi i tome prilagoditi argumente u raspravi. Poštujući pravila koja vrijede u učionici, djeca shvaćaju važnost pridržavanja pravila, kako u školi, tako i u drugim aspektima života, uče kako se odnositi prema drugoj djeci s poštovanjem i brigom, što posljedično ima utjecaja na njihove buduće društvene odnose. Moralno relevantna pitanja treba integrirati u nastavni program na prikladan način kroz interaktivan odnos djece i učitelja služeći se raspravama i radionicama prikladnim stupnju dječjeg razvoja (Nucci, 1997). Broj godina školovanja jedan je od važnijih prediktora moralnog shvaćanja sudeći prema longitudinalnim istraživanjima koja pokazuju kako napredak u moralnom rasuđivanju u adolescenciji i odrasloj dobi postoji ako osoba pohađa fakultet. Podaci dobiveni u istraživanjima pokazuju kako studenti napredniji u moralnom rezoniranju navode kako su postali svjesniji društvene raznolikosti tijekom svojega akademskog školovanja (Berk, 2008).

Moralno rasuđivanje se najbrže razvija tako da se djeca suočavaju sa zadacima moralnog rasuđivanja koji su jedan stupanj iznad stupnja koji su već dostigla. Pri tome su od velike važnosti razgovori, rasprave i moralne pouke koje djeca stječu u obitelji i školi. *Priče o dobru, priče o zlu* je jedan od priručnika za razvijanje moralnog rasuđivanja djece koji roditeljima, odgajateljima i učiteljima pokazuje kako djetetu primjerom, kroz brojne prizore, uzore i upute, objasniti i olakšati izbor između dobra i zla, poštenoga i nepoštenoga, plemenitoga i beščutnoga (Težak i Čudina-Obradović, 1996).

Određena istraživanja su naglasila potrebu za programima koji bi se integrirali u školski obrazovni program te poticali napredak u dječjem moralnom rasuđivanju (Ostrovsky, Parr i Gradel, 1992). Takvi programi ukazuju na važnost prilagođavanja obrazovnog programa dječjem emocionalnom i kognitivnom razvoju te povezivanje s višom, naprednijom razinom moralnog

rasuđivanja ("jedna faza iznad"). Također od neosporne je važnosti i modeliranje i ohrabrivanje poželjnog ponašanja od strane odgajatelja i učitelja kroz adekvatne rasprave, knjige, filmove, projekte i uključivanje u razne društveno korisne aktivnosti (Ostrovsky, Parr i Gradel, 1992). Djeca u dobi od 5 do 7 godina na pretkonvencionalnom stupnju dobro reaguju na simboličke reprezentacije moralnih dilema u obliku kratkih priča, bajki, basni, kao i na igračke te likove iz crtanih filmova. Na ovaj način oni se mogu identificirati sa protagonistima te im se može na dobi primjeren način prenijeti društveno prihvatljive moralne norme. Također raspravljajući o likovima iz bajki, kako dobrim, tako i lošim te postavljanje pitanja o motivima i namjerama neke radnje omogućava djeci da moralnim dilemama pristupaju sa ravnopravnijeg, empatičnijeg i pravednijeg stajališta (Ostrovsky, Parr i Gradel, 1992). Također osobito je važno i ponašanje u razrednim zajednicama. Važna je konzistentnost pravila, odnosno postupanje učitelja na način da se isti prijestupi uvijek jednako kažnjavaju, bez iznimaka koja mogu kod djece stvoriti stanje disonance. Važno je i naglašavanje i često pohvaljivanje svake pojave prosocijalnog ponašanja kod djece i razlikovanje važnosti moralnih (Ne smije se udariti drugog učenika) od društvenih pravila (Ne smije se jesti pod satom). Također navođenje primjera kako su se drugi učenici nosili sa sličnim problemima olakšava djeci zauzimanje perspektive i nudi alternativna rješenja. Nakon osme godine naglo se poboljšava razumijevanje tuđih osjećaja. Istodobno počinje povezivanje prijestupa s negativnim osjećajima, čime se razvija prava savjest. Djeca potpuno razumiju emocionalne posljedice dobrog ili lošeg čina, i predviđaju što će većina ljudi osjećati zbog njihova prijestupa ili dobrog djela (Težak i Čudina-Obradović, 1996). Česte razredne rasprave o relevantnim pitanjima za cijeli razred (koja se tiču pravila, pravednosti i ravnopravnosti), rad u dijadama ili manjim grupama, uključivanje u razne školske grupe koje potiču prosocijalna ponašanja poput volonterstva ili programa međusobne pomoći učenika u učenju mogu rezultirati napretkom u moralnom rasuđivanju djece ove dobi (Ostrovsky, Parr i Gradel, 1992). U razdoblju puberteta djeca se susreću sa velikim fizičkim, emocionalnim i kognitivnim promjenama. Osobito je važna pripadnost grupi i konformiranje normama i standardima. Djeca postaju svjesnija društvenih nepravdi, općih moralnih pitanja poput zaštite okoliša ili pomaganja beskućnicima te je važno ojačati povezanost između moralnog rasuđivanja i adekvatnog ponašanja (Vasta, Heith i Miller, 1998).

6. POVEZANOST EMPATIJE, MORALNOG RASUĐIVANJA I PROSOCIJALNOG PONAŠANJA

Empatija kao sposobnost razumijevanja emocija drugih ljudi i načina reagiranja na opažene emocije je blisko povezana sa moralnim ponašanjem i suosjećanjem. Istraživanja pokazuju kako su empatična djeca uspješnija i zadovoljnija u školi te u socijalnim situacijama. Zbog iskazane empatije imaju više prijateljskih veza u kojima se osjećaju zadovoljno, jer im prijatelji uglavnom njihovo prijateljstvo uzvraćaju na podjednak način. Djeca koja nisu „naučila“ biti empatična izrastaju u bešćutne, neosjetljive odrasle osobe koje nailaze na velike poteškoće u stvaranju kvalitetnih veza s drugima, jer ne prepoznaju niti razumiju emocionalna stanja drugih ljudi, pa posljedično s njima niti ne suosjećaju. Hoffman razvoj empatije smatra preduvjetom za mogućnost zauzimanja različitih perspektiva, a time i za moralno rasuđivanje. Razvoj empatije opisuje kroz pet stupnjeva od kojih posljednji stupanj predstavlja *empatična bol izvan neposredne situacije*. Prema Hoffmanu kako napreduje mogućnost zauzimanja različitih perspektiva tako postaje moguće zauzeti perspektivu osoba ili čitavih skupina s kojima osoba nema neposredan kontakt. Začeci tih kapaciteta mogu se vidjeti već u djece predškolske dobi, ali se tipično pronalaze tek u djece iznad desete godine života (Hren, 2008). Istraživanje provedeno na učenicima završnih razreda osnovne škole za cilj je imalo utvrditi u kolikoj mjeri empatičnost i razina zrelosti moralnih prosudbi određuju prosocijalno ponašanje. Rezultati su pokazali da se prosocijalno ponašanje najbolje može predvidjeti na temelju emocionalne empatije, dok moralno rasuđivanje nije bilo povezano s prosocijalnim ponašanjem. Utvrđena je značajna interakcija emocionalne empatije i zrelosti moralnih prosudbi koja pokazuje da je veza empatije i prosocijalnog ponašanja jača na višim razinama zrelosti moralnog rasuđivanja (Šarić-Raboteg, 1997). Ovo je u skladu s opće prihvaćenim mišljenjem o tome da je moralno ponašanje pod utjecajem niza činitelja, a moralno rasuđivanje samo je jedno od njih. Koji su to sve činitelji, zašto su neka djeca više spremna pomoći od drugih nije do kraja razjašnjeno te ostaje kao tema budućih istraživanja dječjeg moralnog rasuđivanja i ponašanja.

Ovaj rad je imao za cilj prikazati različita stajališta i pristupe o moralnom razvoju djece. Posebna pažnja se posvetila, u današnje vrijeme najviše zastupljenom, kognitivno-razvojnem pristupu, čiji je začetnik Jean Piaget. Proučavajući moralni razvoj i rasuđivanje djece kroz proces stjecanja

i poštivanja pravila te primjenjujući moralne dileme Piaget je predložio četverofazni model moralnog razvoja. Njegov nasljednik u području istraživanja moralnosti djece Lawrence Kohlberg postavio je model s tri razine i šest faza moralnog rasuđivanja. Radovi Piageta, a kasnije Lawrencea Kohlberga predstavljaju vrlo značajne doprinose području istraživanja moralnog razvoja djece u psihologiji. Danas se pažnja najviše posvećuje istraživanjima činitelja koji pridonose napretku dječjeg moralnog rasuđivanja i usklađivanju moralnog ponašanja s moralnim prosudbama.

LITERATURA

- Berk, L. E. (2008). Psihologija cjeloživotnog razvoja. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Berkowitz, W. M., Grych, H. J. (1998). Fostering Goodness: Teaching Parents to Facilitate Children's Moral Development. *Journal of Moral Education*, 27, 371-391.
- Carpendale, M. I. J. (2000). Kohlberg and Piaget on Stages and Moral Reasoning. *Developmental Review*, 20, 181-205.
- Gibbs, C. J., Basinger, S. K., Grime, L. R., Snarey, R. J. (2007). Moral judgment development across cultures: Revisiting Kohlberg's universality claims. *Developmental Review*, 27, 443-500.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory of women's development*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Havighurst, R. J., Taba, H. (1949). Adolescent character and personality. New York: Wiley.
- Hoffman, M. L. (2003). Empatija i moralni razvoj. Beograd: Dereta.
- Hren, D. (2008). Utjecaj visokoškolskog obrazovanja na razvoj moralnog rasuđivanja osoba mlađe odrasle dobi. Neobjavljena doktorska disertacija. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta.
- Kohlberg, L. (1968). The child as a moral philosopher. *Psychology today*, 2, 25-30.
- Kljajić, S. (2005). U Petz, B. (ur), *Psihologijski rječnik*, 273-274 . Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Krizmanić, M. (2005). U Petz, B. (ur), *Psihologijski rječnik*, 88. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Nucci, L. (1997). Moral Development and Character Formation. U Walberg, H. J. & Haertel, G. D. *Psychology and educational practice*. Berkeley: MacCarchan.
- Ostrovsky, M., Parr, G., Gradel, A. (1992). Promoting Moral Development through Social Interest in Children. *Individual Psychology*, 48, 218-225.
- Petz, B. i sur. (2005). Psihologijski rječnik. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Piaget, J. (1965). The moral judgement of the child. New York: Free press.

Rijavec, M., Miljković, D.(2006). Tko su dobri ljudi? Zagreb: Profil.

Težak, D., Čudina-Obradović, M. (1996). Priče o dobru priče o zlu. Zagreb: Školska knjiga.

Šarić-Raboteg, Z. (1997). Uloga empatije i moralnog rasuđivanja u prosocijalnom ponašanju adolescenata. *Društvena istraživanja*, 6, 495-513.

Vasta, R., Heith, M., Miller, S.A. (1998). Dječja psihologija. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Vujčić, A.(1981). Proturječnosti u moralnom odgoju. Zagreb: Školska knjiga.